

Rekonstrukció és jelentésváltozás

1. Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről című dolgozatomban (BAKRÓ-NAGY 1978, 1979) egy FU kori etimológia elemzése révén bemutattam, hogyan használhatjuk fel a szemantikai jegyekkel való jelentés-leírást az alapjelentés kikövetkeztetésében. Az alábbiakban ennek az elemzésnek a nyomán tovább haladva* a következő kérdésekre próbálok választ keresni: (1.1.) miként állapíthatjuk meg, hogy melyek a rekonstrukció alapját képező leggyakoribb közös jegyek; (1.2.) milyen a viszony a rekonstruált alapjelentés és a leánynyelvi jelentések között (a jelentésváltozások levezetése).

1.1. Elemzett példánkban az egyes jelentések leírása után azt mondtuk, hogy az alapjelentést a leggyakoribb közös jegyekből rekonstruálhatjuk. Csakhogy a „leggyakoribb” kifejezés azt sugallja, hogy kell valaminek — egy meghatározott számnak — lennie, amihez képest ezek a bizonyos jegyek a leggyakoribbaknak mutatkoznak, tehát könnyen úgy tűnhetik, hogy itt valamiféle viszonyításról van szó. Mégpedig olyan viszonyításról, amelyik nem csupán erre az egyetlen etimológiára, hanem az etimológiákra általában érvényes. Azt hiszem, nem lesz nehéz belátni, hogy a rekonstrukció számára felhasználható jegyeknek nincs egy olyan, abszolúte meghatározható száma, amelyhez képest, akár egyetlen etimológián belül is, eldönthető lenne, mit nevezünk leggyakoribb jegyeknek.

Induljunk ki abból, hogy az etimológiában szereplő szavak 13 jelentésének az elemzése eredményeként összesen 22 jegyet kaptunk — a [fizikai cselekvés] jegyet 13-szor, az [érint], [erővel] jegyeket 11—11-szer, az [ember], [egyszer] jegyet 10-szer írtuk fel; azokat a jegyeket, amelyek azt írják le, hogy kit/mit érintünk, összesen 22-szer, amivel érintünk összesen 17-szer tüntettük fel (ez a két utóbbi szám abból adódik, hogy egyetlen jelentésen belül több ilyen jegy is szerepelhetett); a többi jegy ezeknél jóval kevesebb alkalommal szerepelt — s tételezzük fel, hogy a leggyakoribbak azok a jegyek, amelyek az összes jelentésnek legalább a kétharmadában (13 jelentésről lévén szó, mondjuk, nyolcszor, illetőleg annál többször) fordulnak elő. Ez a kikötés természetesen teljesen önkényes: mondhattuk volna azt is, hogy háromnegyedükben, felükben stb. S valóban: az *olyan fizikai cselekvés, amelynek során az ember egyszer, erővel érint valakit vagy valamit' jelentést e kétharmados többség alapján is rekonstruálhatjuk. Csakhogy ezzel az alapjelentéssel és a gondolatmenettel kapcsolatban, legalábbis két ponton, kételyek merülhetnek fel: az

* Az elemzés eredményét összefoglaló táblázatot (vö. NyK 81:350—351) — amelybe sajnálatos módon több hiba is becsúszott, s amelyet itt már javítva közlünk — a könnyebbség kedvéért l. e dolgozat végén (27. l.).

alapjelentéssel kapcsolatban azért, mert benne csak annyi szerepel, hogy 'érint valakit/valamit' az érintkező dolgokat leíró jegyek helyett, amelyeket pedig az elemzésben felírtunk — [test], [testrész], [kéz], [láb], [eszköz], illetőleg [ember], [állat], [tárgy] —; kérdéses tehát, hogy miért nem ezeket adtuk meg (1.1.1.); a gondolatmenettel kapcsolatban azért, mert a 13 jelentésnek a négy (mordvin, cseremiszi, osztják, vogul) nyelvben való számszerű megoszlása nem azonos, mivel a 13 jelentés közül 4 tartozik a mordvinhoz, 3 a cseremiszihez, 4 az osztjához és 2 a vogulhoz. Azaz a mordvinban és az osztjában pontosan kétszer annyi jelentéssel dolgozhatunk, mint a vogulban. Márpedig ha egy nyelvből több jelentést elemzünk, akkor magasabb lesz a jegyek száma is, azaz a teljes elemzés végeztével a több jelentéssel adatolt nyelv statisztikáinkban is magasabb jegy-számmal szerepel. A közös jegyek kiválasztásakor pedig könnyen előfordulhat — különösen az olyan etimológiákban, amelyekben csak két nyelv szavait rokonítjuk, s amelyek közül az egyikből több jelentés adatolható, mint a másiktól —, hogy a leggyakoribb közös jegyek csupán az egyik, a több jelentéssel résztvevő nyelv lexemáira jellemzőek, a másikkra nem, vagy csak minimális mértékben. Tétélezzük fel például, hogy a már elemzett etimológiának csak két tagja van: a mordvin 4 jelentéssel és a vogul 2 jelentéssel. A táblázatból leolvashatjuk, hogy melyek a leggyakoribb közös jegyek (itt is a kétharmados aránynál, a négyszeri előfordulásnál maradva): a [fizikai cselekvés] mind a hatban szerepel, az [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot] öt-öt esetben, az [eszközzel] jegy pedig négy esetben. Ha most jobban szemügyre vesszük, hogy miből adódtak ezek a számok, azt látjuk, hogy azok közül a jelentések közül, amelyekben az [embert], [állatot] ötször szerepelt, négy csak a mordvinban van meg, a négyszer előforduló [eszközzel] jegy pedig csak a négy mordvin jelentésben van meg (az [erővel], [egyszer] számszerű megoszlása 3/mord./: 2/vog./). A leggyakoribb közös jegyek tehát inkább a mordvin jelentéseit jellemzik, semmint a voguléit. Senkit se tévesszen meg, hogy a fenti jegyekből kirajzolódó jelentés két jegy kivételével megegyezik az egész etimológiára provizórikusan kikövetkeztetett alapjelentéssel. Oka az, hogy a mordvinban vannak meg azok a jelentések (főként az 'üt' és az 'ütlegel'), amelynek jegyei leginkább megfelelnek az alapjelentés jegyeinek, de erre még a jelentésváltozások kapcsán kitérünk. A második probléma (1.1.2.) tehát: miként kellene eljárunk, hogy az ilyen, a rekonstrukciót félrevívó aránytalanságot kiküszöbölhessük, hogy a közös jegyek kiválasztásakor tükröződjék, számszerűen hogyan oszlanak meg a jelentések a nyelvek között.

A felvetett két probléma megválaszolását kezdjük az utóbbival.

1.1.2. Kézenfekvő lenne, hogy az előzetes belső rekonstrukciót ajánlónánk megoldásul, ezzel ugyanis elérhetnénk, hogy minden egyes nyelvből csak egyetlen jegy-sorra redukálódnának a jelentések, azután ezeket összesítve következtethetnénk ki az alapjelentést. A belső rekonstrukciót több okból már korábban is (BARKÓ-NAGY 1979. 340, 342) elutasítottuk, de vizsgáljuk meg most már ezen a példán is, milyen eredményre vezetne (a mellékelt táblázat adatait felhasználva). Az egyes nyelvekből azokat a jegyeket vegyük tekintetbe, amelyek a jelentéseknek legalább a felében előfordulnak annak érdekében, hogy minél kevesebbet kelljen kizárunk, így a mordvinban, a cseremiszi- ben és az osztjában azokat a jegyeket használjuk fel, amelyek a 4—3—4 jelentés közül legalább kettőben, s a vogulban mind a kettőben megvannak. A belső rekonstrukció eredményeként a következő jegyekkel számolhatnánk:

Jegyek	Mordvin	Cseremisiz	Osztják	Vogul	Összesen
1. [fiz. csel.]	+	+	+	+	4
2. [erővel]	+	+	+	+	4
3. [ember]	+	+	+	—	3
4. [érint]	+	+	+	—	3
5. [egyszer]	+	—	+	+	3
6. [embert]	—	—	+	—	2
7. [állatot]	+	—	+	—	2
8. [tárgyat]	—	+	—	—	2
9. [eszközzel]	+	+	—	—	2
10. [lábbal]	—	—	+	+	2
11. [állat]	—	—	+	+	2
12. [többször]	+	+	—	—	2

A további nyolc jegy csupán egyszer-egyszer fordul elő.

A belső rekonstrukciónak megfelelően most már csak ezek közül kell kikeresnünk a közöseket: a [fizikai cselekvés] és az [erővel] valamennyiben közös; a cselekvés végzőjét leíró jegy három esetben [ember], két esetben [állat], az [érint] három nyelvben szerepel (a vogulban nincs kijelölve), háromszor szerepel az [egyszer] és kétszer a [többször] jegy; a cselekvés eszközét leíró jegyek közül az [eszköz], [láb] kétszer-kétszer, a [kéz] csak egyszer van meg; amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat] kétszer-kétszer (a vogulban nincs kijelölve). Azok a jegyek, amelyek csupán egyszer-egyszer vannak kijelölve a közös jegyek kiválasztásánál nem jöhetnek számításba, tehát csak az első 12 jegyet vehetjük figyelembe. Az ellentmondás azonnal kiderül, ha például a 9. és 10. jegyet nézzük, hiszen az előbbi az obi-ugor nyelvekben nem fordul elő, az utóbbi viszont a volgaiakban nem (de nagyon hasonló a helyzet a 3. és 11., és az 5. és 11. jegyek esetében is). Magyarazatként kínálkoznék esetleg, hogy a volgai és az obi-ugor nyelvek jelentései jelentésváltozásokon mentek át: a mordvinban és a cseremisizben úgy szűkült a jelentés, hogy csak az [eszközzel] jegy maradt meg bennük, az osztjákban — vogulban pedig csak a [lábbal]. E magyarázatot talán még el is fogadhatnánk (a jelentésváltozások kapcsán még visszatérünk rá), ha nem kellene számolnunk azzal a ténnyel, hogy volt egy olyan jelentésünk, amelyiknek a jegyei, a cselekvés eszközét leíró jegyek kivételével, megegyeztek az előzetesen kikövetkeztetett alapjelentés jegyeivel. Ez a mordvin (I.) 'üt' volt, amelyikben a [lábbal] jegy nem volt meg, s az [eszközzel] is csak a [kézzel] mellett vagylagosan. Folyamodjunk itt is a jelentésváltozáshoz, s mondjuk azt, hogy a [kézzel] jegy az 'üt'-ben csak másodlagosan, jelentésváltozás következtében írható fel? Vajon értelmes-e magyarázgatni olyasvalamit, ami az összes megvizsgált jelentés közül a legkevésbé szorul magyarázatra, mivel 1) ez egyezik meg leginkább a rekonstruálható alapjelentéssel, és 2) ezen keresztül — mint látni fogjuk — vezethető le a többi mordvin és cseremisiz jelentés is. Megállapítható tehát, hogy az előzetes belső rekonstrukció itt sem vezet eredményre. A megoldást éppen az említett 'üt' kínálja: minden leány-nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel a rekonstrukcióban, és ez nem valamilyen előzetesen rekonstruált proto-leány-nyelvi jelentés, hanem egy az adatoltak közül. Az, amelyik szemantikai jegyeit tekintve a legközelebb áll a többi

leány-nyelv egy-egy jelentésének a szemantikai jegyeihez. Táblázatunkon végigtekintve azonnal kiderül, hogy a mordvinban az 'üt', a cseremiszbén a 'bevág', az osztjákban és a vogulban a 'rüg' képviseli ezeket a jelentéseket, ezek őrizték meg, úgymond, legjobban a kikövetkeztethető eredeti jelentést, és ezeken keresztül vezethetjük le a többi jelentést is.

Az alapjelentés kikövetkeztetéséhez tehát a következő jegyeket kell alapul vennünk:

Jegyek	Mordvin I. 'üt'	Cseremisiz V. 'bevág'	Osztják-vogul IX/XIII. 'rüg'
[fiz. csel.]	+	+	+
[ember]	+	+	+
[állat]	-	-	+
[érint]	+	+	+
[kézzel]	+	-	-
[eszközzel]	+	+	-
[lábbal]	-	-	+
[egyszer]	+	+	+
[erővel]	+	+	+
[embert]	+	-	+
[állatot]	+	-	+
[tárgyat]	+	+	+
[okozza, hogy behatol]	-	+	-

Ezek közül a következő jegyeket találhatjuk meg mind a négy nyelvben: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [egyszer], [erővel], [tárgyat]. Ezek a jegyek azonban még mindig nem elegendőek ahhoz, hogy az alapjelentést rekonstruálni tudjunk. Feltehetően nincsenek olyan igék, amelyeknek jelentései ezekkel a jegyekkel leírhatók volnának, ha tudjuk, hogy az ún. érintést jelentő igék (contact verbs) legalább két argumentumúak: „The surface-contact verbs *hit, touch, strike*, etc. require conceptually at least two arguments in all of their uses, namely the objects which come into contact, but they accept as a third argument the animate being that is responsible for the coming-into contact” (FILLMORE 1971. 375). Az ilyen típusú igék jelentéseinek a leírásában tehát feltétlenül szerepelnie kell két jegynek, amelyek az egymással érintkező dolgokat írják le, de még egy harmadik is lehetséges, ti. a cselekvés végzőjét leíró jegy (amit nálunk az [ember] képvisel). Az elengedhetetlen kettő közül viszont csak egy olyat tudunk kijelölni, amelyik mind a négy igében szerepelt: [tárgyat], tehát megoldásra vár továbbra is, hogy milyen jegyeket használhatunk fel a rekonstrukciónkhoz. Mivel e probléma szorosan összefügg korábban említett első kérdésünkkel (ti. miért 'érint valakit/valamit' formában fogalmaztuk meg az alapjelentést a megfelelő jegyek felírása helyett), az alábbiakban megpróbáljuk megkeresni rájuk a közös választ.

Az eddig elmondottak összefoglalásául azonban már most érdemes megállapítani a következőket:

— az egyes leány-nyelvi jelentések elemzése után a közös jegyek kiválasztásakor minden nyelvből csak egyetlen jelentés jegyeit használhatjuk fel, amelyek azonban nem valamilyen előzetes belső rekonstrukcióval kialakított, hipotetikus jelentés jegyei; ezzel elkerülhető, hogy a több jelentéssel résztvevő nyelvek jelentéseinek jegyei domináljanak;

— nem a közös jegyek száma határozza meg, hogy melyek képezhetik a rekonstrukció alapját, hanem a jegyek minősége az, hogy együttesen és ellentmondásmentesen leírassunk velük egy jelentést, még ha az rekonstruált jelentés is.

1.1.1. Térjünk most vissza említett kérdéseinkhez. Fenti táblázatunkból leolvasható, hogy azok a dolgok, amelyek érintkeznek egymással, a következő jegyekkel vannak leírva:

— amivel a cselekvést végzik: [kézzel], [eszközzel], [lábbal]

— amire a cselekvés irányul: [embert], [állatot], [tárgyat].

Láttuk, hogy ezek közül csupán a [tárgyat] szerepel mind a négy esetben, a többi csak egy vagy két esetben fordul elő. Korábban, a mordvin 'üt' kapcsán, már utaltunk arra, hogy milyen félrevezető lehet, ha mindezeket a jegyeket együttesen az alapjelentés jegyeinek tekintenénk, és egyedül a jelentés megváltozására hárítanánk a problémákat. Arról van szó ugyanis, hogy ha ezt a hat jegyet a rekonstruálható alapjelentés jegyeinek tekintenénk, egy olyan ige rajzolódna ki előttünk, amelyiknek a jelentése egyaránt lehetett például 'üt' és 'rüg'. Ez a megoldás felerészben elfogadható, hiszen létezhetnek (létezhettek) ilyen jelentések, és az [embert], [állatot], [tárgyat] jegyekkel még kimerítően leírhatnánk mindazokat a dolgokat, amelyeket valamiképpen érinteni lehet. Más a helyzet viszont az előbbi három jeggyel: egyrészt azért, mert hiába igyekeztünk is körültekintően elemezni az egyes jelentéseket, mégsem vehetjük biztosra, hogy valamikor a kikövetkeztethető igének a jelentése valóban csak ezeket a jegyeket tartalmazta, és másokat nem. Ez különösen az 'üt' és a 'bevág' típusúaknál okoz bizonytalanságot. Szinte lehetetlen elsorolni, hogy mi minden jöhetne számításba, mint a cselekvés eszköze. A 'vág' esetében automatikusan arra gondolunk, hogy valamilyen éles szerszámmal van szükség (az elemzéskor ezt még fel is írtuk; vö. BAKRÓ—NAGY 1979. 346), holott például valamilyen puhább tárgyat akár egy életlen szerszámmal is ketté lehet szelni. Nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú jelentéseknél szemantikai szempontból nem feltétlenül az eszköz leírása a lényeges, hanem a változás, amelyik az érintés következménye (vö. BAKRÓ—NAGY: i.h.). Az 'üt' típusúaknál hasonló a helyzet, mert ugyan mi mindennel lehet ütni? Éppen ezért biztonságosabbnak látszik a rekonstrukció számára kijelölt jegyek közé egy [eszköz] jegyet fölvennünk, amelyről viszont tudunk kell most már, hogy a cselekvés eszközét írjuk le vele összefoglalóan, és függetlenül attól, hogy az testrésze-e vagy valamilyen tárgy. Megtehetjük ezt annál is inkább, mert valamilyen [eszköz]-t mind a négy jelentésünkben felírhattunk, még ha ezek nem is voltak azonosak.

1.2. Ezek után megállapíthatjuk, hogy az alapjelentést a következő jegyekkel írhatjuk le: [fizikai cselekvés], [ember], [érint], [eszközzel], [egyszer], [erővel], [embert], [állatot], [tárgyat].

2. A rekonstrukciót csak akkor tekinthetjük befejezettnek, ha annak eredményét valamilyen módon igazolni is tudjuk. (Befejezettnek, és nem véglegesnek: „But more evidence, or different evidence . . . can bring new insight which may at any time make necessary to change the reconstruction of a phone or of a morph” írja M. R. HAAS (1970. 130), s mindez a rekonstruált alapjelentésekre, sőt, módszereinkre is érvényes.) Ennek egyik módja az, ha a leány-nyelvi jelentéseket megfelelően le tudjuk vezetni a rekonstruált alapjelentésből.

2.1. A kikövetkeztetett alapjelentés szemantikai jegyek együtteseként áll előttünk, következésképpen az egyes leány-nyelvi jelentéseket is a jegyekkel leírt formájukban kell egybevetnünk az alapjelentéssel. A leány-nyelvi jelentések szemantikai jegyei metanyelvi, a velük leírt jelentések viszont természetes nyelvi, adatoltak. Az alapjelentés szemantikai jegyei ugyancsak metanyelvi, de az a jelentés, amelyet velük leírunk már nem természetes nyelvi, hanem szintén metanyelvi, de ezen felül még hipotetikus is. Ha pedig hipotetikus, tehát legfeljebb valószínűsíthető, de — adatokkal — nem bizonyítható, mindazok a viszonyok, amelyek közte és a metanyelvi szinten megadott, de adatokkal bizonyítható leány-nyelvi jelentések között megállapíthatók, szintén hipotetikusak. E hipotetikus relációk, mint látni fogjuk, sokszor relációk sorozataként jelenik meg, azaz a jelentésváltozás több, egymást követő lépésben, közbülső stádiumon keresztül valósul meg. Így az ilyen jelentésváltozásokat relációk egymásutánjaként, sorozataként fogjuk fel.

A relációk meghatározásában LEECHET (1976. 99—102) követem, aki négy, két párba oszló komponenciális relációt állít fel a lexémák alakja, illetőleg jelentése között. Az egyik párba tartozik a szinonímia és a poliszémia, amelyek alakok és jelentések közötti viszonyok (ezekkel nekünk most nincs dolgunk); a másik párba a hiponímia és az inkompatibilitás, amelyek jelentések közötti viszonyok. Hiponímiáról beszélünk akkor, amikor két jelentés közül az egyik magában foglalja a másikat, az inkompatibilitás ennek az ellentéte (két jelentés kizárja egymást). Ezek a relációk szinkrón szintek lexémáinak a jelentései között vannak meg. Mi most a diakroniában próbáljuk alkalmazni őket, mégpedig a következők alapján:

1. A diakronia — a nyelvi változás folyamata — egymást kronológiai rendben követő szinkrón szintek egymásutánja. (Az, hogy mit nevezünk szinkrón szintnek, teljesen önkényes.) A változás meghatározása e szinkrón szintek közötti egyezések és különbségek feltárása révén valósul meg.

2. A jelentés megváltozásának alapvető feltétele, hogy egy lexémát eredetibb és újabb (másodlagos) jelentésében, egy bizonyos szinkrón szinten, egy bizonyos ideig egyidejűleg használjanak. Ezen egyidejű használat következtében gyökeresedhetik meg a lexéma újabb jelentésében (is) a nyelvi használatban.

3. Mivel a jelentés valamilyen irányú megváltozása szükségszerűen feltételez egy olyan szinkrón szintet, amelyben az eredetibb, és a nyelvhasználatban egyre terjedő, újabb jelentés egyidejűleg létezett, a közöttük levő viszony a szinkroniában érvényes relációkkal jellemezhető.

4. A több lépésben lejátszódó jelentésváltozás több, egymást követő szinkrón szintet tételez fel, így az ilyen változások a szinkroniában érvényes relációk sorozataként határozhatók meg. Ezekben az esetekben a megelőző szint újabb (másodlagos) jelentése a rákövetkező szintben eredetibb jelentésként van jelen.

Természetesen bárki megkérdézhethetné, hogy miért nem a hagyományos kategóriákkal jellemzem a jelentésváltozásokat. Mivel a fenti négy pontban mondottakat még etimológiánk jelentésváltozásainak vizsgálata előtt egy külön példán is illusztrálni szeretném, erre a kérdésre is a példa elemzése során válaszolok.

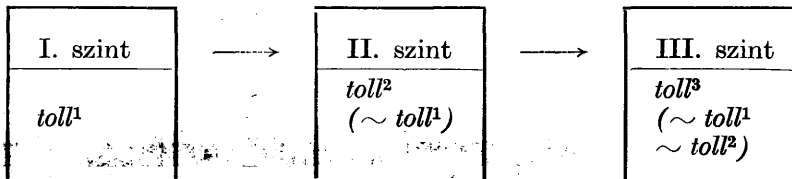
2.1.1. A *toll* szónak a mai magyar köznyelvben két (nem átvitt) jelentése van: 'madártoll' és 'íróeszköz'. E két jelentés szinkrón szempontból egymástól független. Történetileg a második jelentés az elsőből keletkezett. A két mai

jelentés közötti közbülső szintet a 'lúdtoll' képviseli, azaz egy olyan toll, amelyet íróeszközként használtak. Ezek szerint a következő szintekkel kellene számolnunk:

I. amikor még csak 'madártoll' ($toll^1$) jelentésében használták;

II. amikor 'madártoll' ($toll^1$) és 'egyfajta írásra használatos madártoll' ('lúdtoll') ($toll^2$) jelentésében is használták;

III. amikor 'lúdtoll' ($toll^2$) és 'íróeszköz' ($toll^3$) jelentésében is használták, a továbbra is megtartott 'madártoll' ($toll^1$) jelentés mellett. A közbülső szintet képviselő jelentés ($toll^2$) a mai magyar köznyelvben már nem él, de adatolható.

A jelentésváltozás szempontjából számunkra a II. és a III. szint az érdekes.

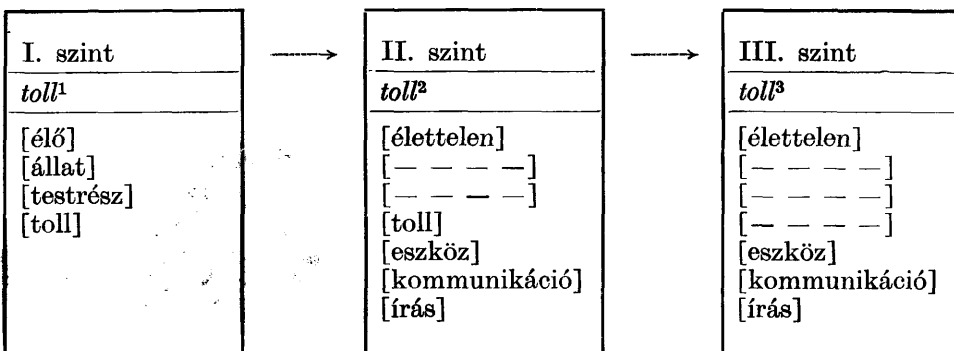
II. szint: $toll^1$ és $toll^2$ jelentésviszonyát hagyományosan metaforikus alapon, névátvitellel létrejött jelentésváltozásnak nevezhetjük, mivel ebbe a kategóriába sorolhatók azok a jelentésváltozások is, amelyeknek alapja egy tárgynak (esetünkben állati testrészt) új funkcióban való használata (tehát a madártollak közül a lúdtollnak írásra való használata, íróeszköz lesz belőle). Ami változatlan: mindkettő madártoll; ami új: a funkció.

III. szint: $toll^2$ és $toll^3$ jelentésviszonya hagyományosan szintén metaforikus alapon magyarázható. Ebbe a kategóriába tartoznak azok a jelentésváltozások is, amikor egy azonos funkciójú tárgyat más anyagból stb. készítenek. Ami itt változatlan: a funkció (tehát, hogy tintával való írásra használják); ami változó: az anyag, amiből készül, és a forma.

Mindezek értelmében tehát azt mondhatjuk, hogy az I. és II. szint, és a II. és III. szint között lezajlott két jelentésváltozás alapja metaforikus viszony, és névátvitellel történt. Tudniillik a jelölt tárgyak között van olyan azonosság és különbözőség az egyes szintek között, amelyek metaforikusoknak nevezhetők, ezek szolgálnak alapul, indukálják a jelentésváltozást. E viszonyok tehát nyelven kívüli viszonyok. A tárgy (funkciójának, anyagának, formájának) megváltozása kívülről hat a nyelvre, nyelven kívüli ok, amelyik aztán a nyelvben (a jelentésben) változást hoz létre, amennyiben ugyanannak a lexémának egy újabb jelentése jelenik meg (olyan jelentés, amelyik azonban nem független az eredetibb jelentéstől). Ez az újabb jelentés a nyelv, illetőleg a jelentés rendszerének egy eleme, s mint ilyen viszonyul a rendszer többi eleméhez. Ez az utóbbi viszony tehát már nyelven belüli viszony, de nem jellemezhető a nyelven kívüli kategóriákra érvényesíthető viszonyokkal, azaz nem mondhatjuk, hogy például metaforikusak, tekintettel arra, hogy a jelentéseknek nincs olyan tartalmi, anyagi, funkcióbeli hasonlósága vagy azonossága, amilyen a dolgoknak, fogalmaknak van. Így például a jelentéseknek nem lehet az a funkciója, hogy írásra használják, és nem készülhet sem lúdtollból, sem más anyagból. Világos tehát, hogy a jelentésváltozások vizsgálatában el kell különítenünk egymástól a jelentésváltozást kiváltó, nyelven kívüli okok vizsgálatát meg az eredetibb és újabb jelentések közötti viszonyok vizsgálatát,

mely utóbbihoz azonban nyelven kívüli eszközökre, magyarázatokra már nincs szükség.

Visszatérve most már példánkhoz, elmondhatjuk, hogy a *toll* jelentésének változásait kiváltó okokat ismerjük, klasszifikáltuk, de nem határoztuk meg az eredeti és újabb jelentések közötti relációkat.

A felírt jegyekhez — amellyel persze inkább taxonómiát jelölünk — magyarázatul a következőket:

— a *toll*¹ leírására ennél a négy jegynél többre nincs szükség, jöllehet a madár tolláról sokkal többet tudunk. E tudásunk azonban enciklopedikus, szemantikai jegyekkel nem írható le, pontosabban a jelentés-leírás szempontjából e tudásunk lényegtelen. A *toll*¹-ről az ÉrtSz.-ban a következő áll: „A madár testén levő, vékony gerincből álló és ezen, kétoldalt síkban sűrűn elhelyezkedő finom, lemezes száálakból álló szaruképződmény.” Csakhogy ez tudományos definíció, és nem a *toll*¹ jelentése, mint ahogyan a *macskának* sem az, hogy emlős, gerinces, a ragadozókhöz tartozó élőlény. A magyar nyelv ismerője helyesen használhatja *toll*¹ szavunkat, anélkül, hogy tisztában volna a toll szaruképződmény voltával. Az, hogy a madártollnak gerince van, hogy lemezes száálakból áll, nem a jelentésnek, hanem ennek a bizonyos állati testrésznek a része.

— kérdés lehet továbbá, miként szerepelhet a 'toll' mint jelentés is és mint jegy ([toll]) is? Úgy, hogy az előbbi a természetes nyelv eleme, az utóbbi pedig egy metanyelvé. A [toll] még egy sor jelentés elemzésében felírható. Itt az I. szintben egy bizonyos állati testrészt jelölő lexéma jelentését próbáltuk leírni vele, a II. szintben viszont ugyanez a jegy már inkább azt írja le, amiből az eszköz készült. Itt az [állat], [testrész] már nem eleme a denotatív jelentésnek, ezek olyasvalamik, amiket tudományosan tudunk a tárgyról. Hasonlóképp az is, hogy a lúd tolla volt alkalmas az írásra, hogy a madarak osztályán belül mi különbözteti meg a ludat a többi madártól, s hogy mi a különbség madár és emlős állat között.

A három szint közül a II. a változás első szakaszának, a III. szint a második szakasznak a „végállomását” jelzi. A II. szint előtt játszódhatott le ugyanis az a változás, amelyben az [élő], [állat], [testrész] jegyek fokozatosan megszűntek a denotatív jelentés jegyeinek lenni, az [élettelen], [eszköz], [kommunikáció], [írás] jegyek pedig fokozatosan azokká lettek (alább kerek zárójelben állnak). Ugyanez vonatkozik a II. és a III. szint között a [toll] jegyre is. Ezek az „átmeneti sztátuszú” jegyek inkább a szó konnotatív jelentésének a

jegyei. (Ehhez hasonló elemzésre vö. LEECH 1976. 123; továbbá igen tanulságosak STERN 1965. 301, 353, 381 levezetései). A toll jelentésének változásait most már így ábrázolhatjuk:

Jegyek	I. szint toll ¹	*II ₁ szint	*II ₂ szint	II. szint toll ²	*III ₁ szint	III. szint toll ³
[élő]	+	+	(+)	-	-	-
[élettelen]		(+)	+	+	+	+
[állat]	+	+	(+)	-	-	-
[testrész]	+	+	(+)	-	-	-
[toll]	+	+	+	+	(+)	-
[eszköz]		(+)	+	+	+	+
[komm.]		(+)	+	+	+	+
[írás]		(+)	+	+	+	+

Nézzük meg a szintek közötti viszonyokat: az egyes sorok között a + kijelölésű jegyek számát tekintve tisztán mennyiségi a különbség. Másként fogalmazva: a jegyekkel leírt jelentések közül mindegyik magában foglalja vagy az előtte állót vagy az utána következőt:

$$I. \supset *II_1, *II_2 \subset II., *III_1 \subset III.$$

ami azt jelenti, hogy *II₁ és *II₂ magában foglalja I.-et egyfelől és II.-t és *III₁-et másfelől, illetőleg II. és *III₁ magába foglalja III.-at. Így I. és *II₁, *II₂ között, *II₁, *II₂ és II. között, valamint II., *III₁ és III. között a viszony hiponímikus, azaz a jelentésváltozás hiponímikus viszonyok sorozatában írható le.

2.1.2. Ezek után térjünk vissza rekonstruált alapjelentésünkhöz, s a fenti módszert alkalmazva vizsgáljuk meg, hogy milyenek azok a relációk, amelyeken keresztül ebből az alapjelentésből az egyes leány-nyelvi jelentéseket levezethetjük.

*J₁: a rekonstruált alapjelentés jegyei. (Emlékeztetünk arra, hogy *J₁-ben — és csak ott! — az [eszköz] jegy a cselekvés eszközt leíró jegy, tekintet nélkül arra, hogy az tárgy, testrész vagy valami más.)

Mordvin

Jegyek	*J ₁	I. 'üt'	*III ₁	III. 'megver, ütlegel'	*II ₁	II. 'agyon- üt'	*IV ₁	IV. 'megöl'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	+	+	+	+	+
[érint]	+	+	+	+	+	+	+	+
[kézzel]		+	+	+	+	+	+	+
[más testrésszel]							(+)	+
[eszközzel]	+	+	+	+	+	+	+	+
[egyszer]	+	+	(+)	-	(+)	+	+	+
[többször]			(+)	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+	+	(+)	-
[embert]	+	+	+	+	+	+	+	+
[állatot]	+	+	+	+	+	+	+	+
[tárgyat]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[okozza, hogy nem élő]					(+)	+	+	+

A mordvinban, mint már korábban említettük, az 'üt' áll legközelebb az alapjelentéshez. A többi — most már az 'üt'-ön keresztül, a feltüntetett sorrendben — egymásból levezethető. A relációk hiponímikusak:

$$*J_1 \supset I. \supset *III_1 \subset III. \supset *II_1, II. \supset *IV_1 \subset IV.$$

ahol hat hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a IV. jelentésig.

Cseremisiz

Jegyek	*J ₁	(? = II. 'üt')	*V ₁	V. 'bevág'	*VII ₁	VII. 'farag'	*VI ₁	VI. 'ácsol'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	+	+	+	+	+
[érint]	+	+	+	+	+	+	+	+
[kézzel]		+	(+)	-	-	-	-	-
[eszkőzzel]	+	+	+	+	+	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	(+)	-	-	-
[többször]					(+)	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+	+	(+)	-
[embert]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[állatot]	+	+	(+)	-	-	-	-	-
[tárgyat]	+	+	+	+	+	+	+	+
[okoza, hogy behatol]			(+)	+	(+)	-	-	-
[okoza, hogy nem folytonos]					(+)	+	(+)	-
[okoza, hogy legyen]							(+)	+
[építmény]							(+)	+

A cseremisizben az a közbülső szint (*J₂), amelyen keresztül az V. jelentés levezethető feltehetően azonos a mordvinban adatolt II. ('üt') jelentéssel. A három jelentés itt is levezethető egymásból, a viszonyok hiponímikusak:

$$*J_1 \supset *J_2 \supset *V_1 \subset V. \supset *VII_1 \subset VII. \supset *VI_1 \subset VI.$$

$$(? = II.) \quad 'bevág' \quad 'farag' \quad 'ácsol'$$

ahol hét hiponímikus reláció sorozataként vezethető le a jelentésváltozás az alapjelentéstől a VI. jelentésig.

Osztyák–Vogul

Jegyek	*J ₁	*IX ₁ , XIII ₁	IX., XIII. 'rüg'	*VIII ₁ , XII.	VIII, XII. 'kirüg'
[fizikai cselekvés]	+	+	+	+	+
[ember]	+	+	+	(+)	-
[állat]		(+)	+	+	+
[érint]	+	+	+	(+)	-
[mozgás]				(+)	+
[eszkőzzel]	+				
[lábbal]		(+)	+	+	+
[egyszer]	+	+	+	+	+
[erővel]	+	+	+	+	+
[embert]	+	+	+	(+)	-
[állatot]	+	+	+	(+)	-
[tárgyat]	+	+	+	(+)	-

Mindkét ágon találunk egy-egy csomópontot, ahonnan a jelentések külön változnak tovább. E FV, illetőleg Ou. jelentések közötti alapvető különbséget, mint már utaltunk rá, a cselekvés eszközték leíró jegyben (FV: [kéz], [eszköz], Ou.: [láb]) figyelhetjük meg. Emlékeztetünk rá, hogy etimológiánk HONRITÓL (1978. 370) származik, aki a 'schlagen' alapjelentést rekonstruálta. Ha megnézzük, hogy a forrásokban hogyan adták meg németül az adatok jelentéseit, nem lehet kétségünk affelől, hogy azok egy eredetibb (FU alapnyelvi) *'schlagen'-ből levezethetők, hiszen az valamiképp — a cseremisiz kivételével — az összes nyevben szerepel: mord. 'schlagen, erschlagen', osztj. 'hinten ausschlagen', vog. 'ausschlagen'. Más lenne a helyzet viszont, ha mondjuk magyarul akarnánk megadni az alapjelentést, akkor legalábbis a következőket kellene felírunk: *'üt, ver, vág, rüg'. Az első esetben már önmagában a „német nyelvűség” is jelzi, hogy van legalább még egy nyelv (ti. a német), amelyikben a jelentések viszonyai olyanok — vagy majdnem olyanok —, mint amilyenek a vizsgált etimológiában is felfedezhetők. Csakhogy ez analógia, és nem magyarázat, mint ahogyan analógiára való hivatkozás lenne az is, ha az alapjelentés magyar nyelvű rekonstrukciója után azt mondanánk, hogy ilyen jelentéviszonyok pl. még a németben is vannak, s nyilván még egy sor más nyelvben is. Amde ha azt állítom, hogy a Földön a tárgyak lefelé esnek, s ezt milliónyi példán illusztrálok is, igazam van, csakhogy ezzel a tömegvonzásról még alig mondtam valamit.

Alapjelentésünket mi metanyelvi szinten adtuk (és hagytuk) meg. Egyfelől azért, mert ha az alapnyelvet egy olyan hipotetikus, metanyelvi rendszernek fogjuk fel, amelyet az általunk rekonstruálható rendszerében, természetes nyelvként soha nem beszéltek, akkor e metanyelvi rendszer minden egyes elemének szükségszerűen metanyelvi elemnek kell lennie, márpedig a

	[Hátrai cselekvés]	[ember]	[állat]	[érint]	[mozgás]	[testfel]	[testrésszel]	[kézzel]	[lábbal]
I. 'üt'	+	+		+				+	
II. 'agyonüt'	+	+		+				+	
III. 'megver, ütlegel'	+	+		+				+	
IV. 'megöl'	+	+		+			+		
V. 'bevág'	+	+		+					
VI. 'ácsol'	+	+		+					
VII. 'farag'	+	+		+					
VIII. 'kirüg'	+		+		+				+
IX. 'rüg'	+	+	+	+					+
X. 'elgáncsol'	+	+		+					+
XI. 'lecsap'	+		+	+		+			
XII. 'kirüg'	+		+		+				+
XIII. 'rüg'	+	+	+	+					+
Összesen	13	10	5	11	2	1	1	3	5

Irodalom

- ANTTILA, R. 1972: *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York—London.
- SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE 1978: Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről. I. NyK 80: 381—389; II. NyK 81: 339—352.
- FILLMORE, CH. J. 1971: Types of Lexical Informations. In: D. D. STEINBERG—L. A. JAKOBOVITS (szerk.): *Semantics*. Cambridge. 370—393.
- HAAS, M. R. 1970: Historical Linguistics and the Genetic Relationship of Languages. In: TH. SEBEOK (szerk.): *Current Trends in Linguistics*. 3. kötet. *Theoretical Foundations*. The Hague. 113—153.
- HONTI LÁSZLÓ 1978: Etimológiai adalékok. NyK 80: 370—380.
- LEECH, G. N. 1974: *Semantics*. Harmondsworth.
- STERN, G. 1965: *Meaning and Change of Meaning*. 2. kiad. Bloomington.

Reconstruction and Semantic Change

by MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

The present article is the continuation of *On the Question of Proto-Meaning Reconstruction* (cf. I. NyK 80: 381—89; II. NyK 81: 339—52). In this part the author tries to answer the following two questions: 1. how can we select the most frequent common features for the reconstruction of proto-meaning? It is argued that not the number but the quality of the common features is significant. 2. what is the relationship of daughter-language meanings to reconstructed proto-meaning? Semantic changes are not introduced in the categories of traditional historical semantics but as sequences of hyponymical relations.